

İnsanın çevre hakkında Doğa'nın haklarına: Ekolojik Anayasa

Barış Gençer Baykan*

Yönetici Özeti

1970'li yıllardan itibaren çevre korumaya ve sağlıklı bir çevrede yaşamaya dair hükümler anayasalarda yer almaya başladı. Son yıllarda ise doğanın bir hak öznesi olarak anayasalarda yer alması tartışılıyor. Bolivya ve Ekvador doğanın yasal haklarını tanıyan başlıca ülkeler. Türkiye'de yeni anayasasının sivil, demokratik ve özgürlükçü olmasının yanısıra ekolojik olması gerektiğini ve doğanın vazgeçilmez, devredilmez haklarının anayasal güvence altına alınmasını savunuluyor. Ekolojik Anayasa talepleri, doğal kaynakların doğal varlıklar olarak tanımlanması; doğada olası zararlara yol açabilecek faaliyetlerde ihtiyatlılık ilkesinin benimsenmesi; yurttaşların merkezi ve yerel idari tasarruflara etkin katılımının sağlanması konusunda bir kaldıraç rolü oynayabilir.

Anayasalarda Çevre Hükümleri

Anayasa; toplumdaki uzlaşmanın özünü oluşturan; devletin kuruluş felsefesi ile temel organlarını, kişilerin temel hak ve özgürlükleri ile ekonomik ve sosyal hak ve ödevleri belirleyen ana ilkeleri düzenleyen ve hükme bağlayan temel üst normlar bütünüdür. Anayasalar, yüzyıllardır temelde insanın insanla çatışmasını önlemek için yapılıyor. Peki insanın doğayla çatışması anayasalara konu olabilir mi? İnsanın yegane hukuk öznesi olduğu bir hukuk sisteminin ötesine geçilip doğanın da bir hak öznesi olarak anayasalarda yer alması sağlanabilir mi?

Dünyadaki ekolojik tahribatın ve küresel iklim değişikliğinin yaşanan ve yaşanacak sonuçları göz önüne alındığında ekolojik problemlerin ekonomik, sosyal ve hukuksal çözümlerinin iç içe geçtiğini söyleyebiliriz. İnsan eliyle oluşturulan ekolojik yıkımının boyutları gezegendeki yaşam iyiden iyiye tehdit eder hale geldikçe hukuk sistemini de dönüştürüyor.

Çevre koruma ile ilgili hükümlerin anayasalarda yer alması 1950'li yıllara rastlar. 1970'li yıllarda ekolojik tahribatın artması ve buna cevaben toplumların, ülkelerin ve uluslararası toplumun geliştirdiği politikalar anayasa yapım süreçlerine de etki etti ve artan bir oranda anayasalarda çevre hükümleri yer almaya başladı. 2000 yılı itibarıyla

* Ar.Gör.Dr. Barış Gençer Baykan, betam, baris.baykan@bahcesehir.edu.tr

dünyadaki anayasaların %68'inde çevre hükümleri yer alıyor.¹ Dünyadaki ülkelerin anayasalarının yarısından fazlasının 1970 ortalarından itibaren yazıldığını ve mevcutların bir çoğunun da bu dönemde elden geçirildiği düşünüldüğünde çevreye/çevre korumaya dair hükümlerin çevre sorunlarının ve bilincinin arttığı dönemde anayasalara girmesi şaşırtıcı değil.²

Türkiye'de 1982 Anayasası, Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler bölümünde 56. madde, ilk fıkrasında "Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir ifadesiyle çevre hakkını temel bir insan hakkı olarak Anayasa düzeyinde hukuk sistemine dahil etti. Bu hükmün Anayasaya girmesindeki en önemli etken, Türkiye Çevre Vakfı'nın 1980'de başlattığı bir hukuk projesi çerçevesinde dünyada çeşitli ülkelerin anayasalarında yer alan çevre ile ilgili hükümlerin derlemesi, kamuoyuyla paylaşması ve bir madde olarak Anayasa'da yer alması için teklif getirmesiydi.

Devletlerin anayasalarında yer alan çevresel hükümler genelde insanın çevre hakkına, insanın sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına atıf yaparak çevre korumada devletlerin ve kişilerin ödevlerine odaklanıyor. Ekolojik Anayasa tartışmalarının bu hükümlerden ayrıldığı nokta ise doğanın da insan gibi bir hak öznesi olup olamayacağı üzerine.

Uluslararası platformlardaki ve Türkiye'deki tartışmaların genelde atıf yaptığı iki anayasa var: Ekvador ve Bolivya Anayasaları. Bolivya, dünyada doğanın yasal haklarını tanıyan ilk ülke oldu. İklim değişikliğini önlemek, doğal varlıkların sömürülmesini engellemek ve Bolivya halkının yaşam kalitesini yükseltmek adına alınan bu karar doğayı insanla eşit statüde kılıyor. 28 Eylül 2008'de referandumla kabul edilen Ekvador Anayasası'nın, 71. maddesi hayatın gerçekleştiği doğanın ya da *Pachamama'nın* (Toprak Ana) var olma hakkını tanıyor ve anayasal koruma altına alıyor. "Hayatın içinde yeniden ürediği ve meydana geldiği tabiat veya toprak ana bir bütün olarak var olma, yaşam döngü ve işlevlerinin evrimsel süreçlerinin korunması ve yeniden canlandırılması hakkına sahiptir." Doğanın haklarının anayasal güvence altına alınmasına Latin Amerika ülkelerinin liderlik etmesi elbette tesadüf değil. Tarihsel olarak sömürgecilğe karşı günümüzde de neoliberalizme karşı mücadelelerinin kıtaya özgür kültürel motiflerle harmanlanması doğa ananın/toprak ananın haklarını gündeme getirdi.

Doğa'nın Hakları Olabilir mi?

Tüm bu gelişmelerin kökeni 1970'li yıllara dayanıyor. Christopher D. Stone sivil haklar hareketinin ertesinde ve modern çevre hareketinin doğduğu yıllarda yazdığı "Should Trees Have Standing? Towards Legal Rights for Natural Objects? (1972) adlı makalesinde, hukukun zaman içindeki gelişimini ele alıyor ve ormanlara, okyanuslara, nehirlerle, tüm diğer doğal varlıklara ve bir bütün olarak doğaya yasal haklarının verilmesini savunuyordu. Toplumların çeşitli dönemlerde belirli kişileri ve varlıkları hak sahibi olamayacak kadar yetersiz ve değersiz gördüğünü söyleyerek örnek olarak

¹ Constitutionmaking.org (2009) Option Reports, Environmental Provisions 22 September 2009 <http://www.constitutionmaking.org/files/environment.pdf>

² BOYD David R. (2012) The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment UCB Press.

çocukları, köleleri, kadınları, Amerikan yerlilerini, etnik azınlıkları, akıl hastalarını, cenini ve yabancıları örnek gösteriyor. Stone'a göre henüz yasal haklara sahip olmayan varlıklar, haklarını kazanana kadar bizim yani hak sahiplerinin kullanımına tabii olarak değerlendirilir. Yasal haklara sahip olmanın üç şartı vardır. Birincisi bir varlığın kendi adına hukuki girişimde bulunma, dava açma imkanının olması, ikincisi bir davada mahkemenin bu varlığa yönelik bir zarar olabileceği fikri ve son olarak da tazminat durumunda bu varlığın bizzat yararlanabilmesidir. Stone şu örneği veriyor: Jones kenarında yaşadığı nehrin bir fabrika tarafında kirletilmesi halinde fabrikayı dava edebilir. Böyle bir dava nehri dolaylı yoldan korur, yasa nehrin haklarının savunduğunu söylemez. Hakları korunan Jones'tur. Jones'un yasalarca güvence altına alınan nehirden yararlanma hakkı elinden alındığında dava açma hakkı doğar. Dava sonucu herhangi bir tazminat söz konusu olursa Jones'a gidecektir. Nehrin eski haline döndürülmesi için harcanmayacaktır.

Stone, doğal varlıkların yasal haklara sahip olmanın üç şartı yerine getirmediği için hukuk sisteminde hak öznesi olarak kabul edilmediklerini fakat bu sistemin değişmesi gerektiğini söylüyordu. Şirketler, devletler veya üniversiteler de kendi adlarına hukuki girişimler de bulunamazlar ama avukatlar onlar adına savunma yapabilmektedirler. Bu tartışmada önemli nokta doğanın haklarını nasıl kullanacağıdır. Herhangi bir doğa tahribatı tehdidinde veya sonucunda doğanın haklarını koruyacak olan yine insandır fakat burada emanetçi ve vekil özneler tayin edilebilir. Ekşigil'e (1994) göre Stone'un doğayı bir hak öznesi olarak önermesinin altında yatan neden Amerikan hukuk sisteminde kişi menfaatleri ötesinde soyut değerler gibi bir kavramın bulunmamasıdır. Ekşigil, Türkiye'deki hukuk sisteminde ise böyle bir kavramın var olduğunu, İdarî Yargılama Usulü Kanunu'na göre, gerek gerçek gerek tüzel kişilerin toplumsal yararları ve kamu düzenini zedeleyen idari işlem ve eylemlere karşı dava açabilmelerini öngördüğünü ve kişinin kendisini doğrudan etkilemese hattâ ilgilendirmese de, örneğin imar düzenine, çevre sağlığına veya güvenliğine uygun olmayan kamusal etkinlikler konusunda yargı yoluna başvurabileceğini açıklar.

Türkiye'de Ekolojik Anayasa Süreci

Türkiye'de Ekolojik Anayasa ile ilgili tartışmalar 12 Eylül 2010'daki Anayasa referandumunu ertesinde başladı. Haziran 2011 seçimlerinden sonra gündeme gelen yeni anayasa yapım sürecine ekolojik taleplerle müdahil olabilmek için 15 Şubat 2011'de Ekolojik Anayasa Girişimi başlatıldı. Çevre aktivistleri, hukukçular, milletvekilleri ve akademisyenlerden oluşan 40 kişilik imzacı grubunun hazırladığı bir çağrı kamuoyuyla paylaşıldı. Sekreteryasını Yeşiller Partisi'nin üstlendiği Girişim, yeni anayasanın sivil, demokratik ve özgürlükçü olmasının yanısıra ekolojik olması gerektiğini ve doğanın vazgeçilmez, devredilmez haklarının anayasal güvence altına alınmasını savunmak için faaliyet göstermeye başladı. Bursa, İzmir, Ankara, Tekirdağ, Antakya, Diyarbakır ve Muğla'da çevre aktivistlerinin ve hukukçularının bir araya geldiği toplantılar düzenlendi. Farklı anayasa çalışma grupları ile iletişime geçilerek ortak paydalar arandı. 15 Mayıs 2012'de İstanbul'da bir konferans düzenlendi. Konferansta Anayasa ve Haklar ve Ekoloji Hareketleri ve Anayasal Hareketler başlıklı oturumlarda ekolojik kriz etkisi altındaki dünyada iklim değişikliği, çevre kirliliği ve Doğanın önlenemeyen tahribine karşı hangi anayasal önlemler alınabilir; Doğayla uyumlu bir var oluş nasıl sağlanabilir; sadece bugün yaşamakta olanların değil, gelecek kuşakların da yeryüzünün

bütünlüğü ve sürekliliği içinde var olma hakkı nasıl korunabilir sorularına yanıtlar arandı.

Çevre alanında verilen hukuk mücadelesinin aktörleri olarak sunumlarıyla konferansa katılan çevre avukatları, Türkiye'deki çevre davalarında yaşanan olumsuz gelişmeleri örnekleriyle paylaştı. Uluslararası anlaşmalar yoluyla yasama ve yargı denetiminden muaf tutulan nükleer santral, idari durdurma kararlarına aykırı şekilde faaliyetlerine devam eden madencilik şirketleri, ÇED raporu olmadan inşaatına başlanan HES'ler, savaş halinde uygulanan acele kamulaştırmalar sorunun boyutlarını göstermesi ve Ekolojik Anayasa önerileriyle bu sorunların nasıl çözüme kavuşturulacağı tartışılması açısından önemli gündem konularıydı. Konferansta ayrıca "Kamu Yönetimi İlkeleri" başlığı altında bireylerin çevre konularında bilgi ve belge edinme, karar mekanizmalarına katılma ve yargıya erişim haklarını garanti altına alınması; kamu yararının ekoloji merkezli bir bakış açısıyla yeniden tanımlanması; ekolojik açıdan hukuki düzenlemelere uyum ve yerel katılım mekanizmaları gibi çeşitli öneriler geliştirildi.

Anayasa Yapım Sürecinde Ekolojik Anayasa

28 Kasım 2011'de Ekolojik Anayasa kitabının yayınlanmasından sonra yapılan toplantıya katılan milletvekilleri, çevre sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri, hukukçular ve aktivistler, taleplerini Anayasa yapım sürecine nasıl dahil edebileceklerini tartıştı. İlk etapta Meclis'te grubu olan siyasi parti gruplarını ziyaret ederek ekolojik anayasa taleplerini hem vekillere hem de Meclis Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na ve ayrıca Cumhurbaşkanı'na iletilmesinde karar kılındı. Ekolojik Anayasa taleplerinin yaygınlık kazanması ve toplumca sahiplenilmesi, taleplerin soyut kavramlardan çıkartıp somut örneklerle toplumun her kesiminin anlayabileceği bir dile ile yazılmasını ve basının desteğinin aranması gerektiği vurgulandı. Ayrıca ekolojik anayasa çerçevesinin yerel çevre hareketlerine iletilmesinin ve diğer anayasa gruplarıyla birlikte bir koordinasyon sağlanmasının önemine değinildi.

Ekolojik Anayasa Girişimi, yeni Anayasa'da olmasını talep ettiği maddeleri 3 Ocak 2012 tarihinde TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonuna sundu. Girişimin temsilcileri komisyona sundukları önerilerde temel olarak anayasanın, doğaya hükmetmeye çalışan insanı değil, Doğayı hak öznesi olarak tanıması gerektiğini ifade etti. Sunulan Ekolojik Anayasa, dünyayı gelecek kuşaklardan emanet alındığı bilinciyle, doğayla uyum içinde yaşamın esas alındığı; su, hava, gen, tohum gibi doğal unsurlar için doğal kaynak değil doğal varlık nitelendirmesinin benimsendiği, doğada olası zararlara yol açabilecek faaliyetlerde ihtiyatlılık ilkesinin benimsendiği, kamu yararında doğal dengelerin gözetildiği, yabani ve evcil hayvan haklarının güvence altına alındığı, sağlıklı su ve gıdaya ulaşım hakkının benimsendiği hukuksal düzenlemeler öneriyor.

Ekolojik Anayasa Girişimi, Anayasa'da yer alan ve sağlıklı bir çevrede yaşamın en doğal yaşam hakkı olduğuna ilişkin 56. maddenin önemine ayrıca dikkat çekerek bu maddenin "Sağlıklı bir çevrede ve Doğada yaşamak bütün canlıların hakkıdır. Devlet ve vatandaşlar gelecek kuşaklar adına doğal varlıkların emanetçisidir. Doğayı korumak devletin ve vatandaşların görevidir" şeklinde geliştirilmesini ve sürdürülebilir kalkınma ifadesinin, kalkınmayı öne çıkardığı ve doğayı feda ettiği gerekçesiyle yeni anayasada bulunmaması gerektiğini vurguladı.

Çevreci sivil toplumun yeni Anayasa'ya katkıları

Ekolojik Anayasa Girişiminin başlamasından sonra çevre sivil toplum kuruluşları da yapılacak yeni Anayasa'da yer almasını istedikleri maddeleri veya daha geniş bir şekilde Anayasa taslaklarını kamuoyu ile paylaştılar. TEMA Vakfı, Yeni Anayasa Önerileri Taslağını 19 Aralık 2011 tarihinde TBMM Başkanlığı Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sundu. TEMA'nın taslağı toprak ve suyu birer kaynak olarak değil, doğal varlıklar olarak tanımlanıyor. Gıda ve suya erişme, dengeli beslenme hakkı gibi madde önerileri; insanların refahı ve doğanın korunması amaçlarının, sürdürülebilir bir yaklaşımla birlikte karşılanabileceğine vurgu yapıyor. Yurttaş girişimleri ve katılım hakkı konusundaki öneriler de yurttaşların ve sivil toplum örgütlerinin, karar alma süreçlerine etkin katılımına verilen önemi yansıtıyor. Greenpeace Türkiye'de yeni Anayasa'nın oluşturulmasına katkıda bulunmak için çeşitli ilkelerin yer aldığı önerilerini kamuoyu ile paylaştı. Greenpeace Anayasa'da Temel Hak ve Özgürlükler başlığı altında Doğa'nın var olma hakkının tanınmasını talep ediyor. Bu varoluşun kaynağını da ekosistemin tüm unsurları ile kendini yenileme kapasitesine dayandırıyor. Devletin hem bu yaşam hakkının kullanılmasının önündeki engellerin kaldırılması için hem de ortak doğal varlıklar olan toprağın, geleneksel, çoğaltılabilir köylük tohumların, hayvan ve balık türlerinin, ağaç ve ormanların, su, atmosfer ve bilginin insan hakları, kadın-erkek eşitliği gözetilerek toplumun tamamını kapsayacak şekilde kullanılmasını güvence altına almak ve bu varlıkların metalaşması ve patentlenmesini önleyecek düzenlemeleri yerine getirilmekle yükümlü olmasını istiyor. Greenpeace de TEMA gibi yurttaş katılımının önemine vurgu yapıp, idarenin eylemlerinden doğrudan etkilenecek yurttaşların ve sivil toplum kuruluşlarının merkezi ve yerel karar alma süreçlerine katılımını öneriyor. 1982 Anayasası'na 56. maddeyi öneren Türkiye Çevre Vakfı ise Anayasa'nın çevreyi veya diğer konuları en ayrıntılı şekilde düzenleyen bir hukuk kaynağı olmadığı tespitini yaparak Ekolojik Anayasa ile ilgili taslaklar hazırlayan diğer kuruluşların aksine 56. maddenin ilk fıkrasını aynen korumayı yeterli buluyor. Kagider de, TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunduğu "Yeni Anayasa Talepleri ve Görüşleri" metninde yeni Anayasa'nın mutlak surette çevreyi gözeten, ekolojik değerleri dikkate alan ve "doğa"yı haklarıyla beraber anayasanın öznesi olarak kabul eden bir yaklaşımla yapılmasını talep ediyor.

Doğanın haklarından iklimin haklarına

Doğanın bir hak öznesi olup olamayacağı Türkiye'de yeni yeni tartışılıyor. Ekolojik taleplerin yeni yapılacak Anayasa'da yer alıp almamasından bağımsız olarak önümüzdeki dönemde siyasi partilerin, sivil toplum kuruluşlarının ve hukuki kurumların gündemine daha çok geleceğini söyleyebiliriz. Ekolojik Anayasa, ekonomik, siyasal ve sosyal çözümler isteyen karmaşık çevre sorunlarına tek başına bir çözüm getirmese de doğanın da bir hak öznesi olması; doğal kaynakların doğal varlıklar olarak tanımlanması; doğada olası zararlara yol açabilecek faaliyetlerde ihtiyatlılık ilkesinin benimsenmesi; yurttaşların merkezi ve yerel idari tasarruflara etkin katılımının sağlanması konusunda yerel, ulusal ve uluslararası gelişmeleri ile etkileşimli olarak bir baskı unsuru olabilir. Ayrıca iklim değişikliğinin etkileri ekonomik ve siyasal düzlemde hissedildikçe sadece Doğa'nın bir hak öznesi olup olmadığını değil iklimin de haklarını

tartışıyor olabiliriz. Nitekim Stone kitabında bu konuya dikkat çekerken dünyada görülen çeşitli davaların bu konuda emsal teşkil edebileceğinin ipuçlarını veriyor. Son yıllarda iklim değişikliğinin bir hukuka uygunluk sebebi olarak ilk defa kullanılmasına (Köybaşı: 2009) ve iklim değişikliğinin doğrudan tehdit ettiği bir ada devleti olan Mikronezya'nın, Çek Cumhuriyeti'ne bir termik santrali yenileme projesine iklim değişikliğine sebep olan sera gazı salımlarını tehlikeli şekilde arttıracığı için ilk defa uluslararası anlaşmalara dayanarak dava açmasına tanık oluyoruz (Radikal 26/05/2011).

Kaynakça

BOYD David R. (2012) The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment UCB Press.

Constitutionmaking.org (2009) Option Reports, Environmental Provisions 22 September 2009 <http://www.constitutionmaking.org/files/environment.pdf>

EKŞİGİL Adnan (1995) Doğa Hakları ve Hukuk, Birikim, sayı 68-69.

KÖYBAŞI Serkan (2008) Bir Hukuka Uygunluk Sebebi Olarak İklim Değişikliği Güncel Hukuk Dergisi, Sayı 11-59, Kasım 2008

RADİKAL (2011)Mikronezya, Çekleri durdurabilecek mi? (26/05/2011) <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&VersionID=78325&Date=26.05.2011&ArticleID=1050562>

STONE Christopher D. (2010) Should Trees Have Standing?: Law, Morality, and the Environment , 3rd ed., Oxford University Press: Oxford ; New York, N.Y

EK

EKOLOJİK ANAYASA İÇİN MADDE ÖNERİLERİ BAŞLANGIÇ

Bu Anayasa, dünyayı gelecek kuşaklardan emanet aldığı bilinciyle doğayla uyum içinde yaşamaya söz veren Türkiye vatandaşları tarafından yazılmıştır.

CUMHURİYET'İN NİTELİKLERİ

Türkiye Cumhuriyeti, Doğa'nın ve onun bir parçası olan insanın haklarına dayanan, demokratik, laik, ekolojik ve sosyal bir hukuk devletidir.

DOĞA'NIN HAKLARI

Su, hava, genler, tohum ve doğanın diğer unsurları doğal varlıktır, kaynak olarak nitelendirilemez. Bu varlıklar Doğa'nın bir parçası ve onlara bağlı yaşayan tüm canlıların ortak kullanımında olmalıdır. Doğal varlıklar mülkiyete tabi olmamalı, kendileri veya genetik bilgileri hiç bir şekilde patentlenememeli ve kamusal kullanımları ekolojik dengeler öncelikli tutularak güvence altına alınmalıdır.

Devlet, tüm faaliyetlerde doğal varlıkların kendilerini yenileyebileceği şekilde kullanılmasını sağlamak için ihtiyatlılık ilkesi çerçevesinde gerekli önlemleri alır. Kamu yararı emanetçilik anlayışıyla tüm canlıların haklarının korunması ve ekolojik dengenin devam etmesi sağlanacak şekilde yorumlanır.

Doğaya ve çevreye zarar verme olasılığı olan tüm plan ve uygulamalarda, zarar görmesi muhtemel bölgede yaşayan halkın her aşamada, plan ve uygulamalarla ilgili her türlü bilgiye ulaşma, kararlara katılma ve insan veya doğanın haklarından biri veya bir kaç ihlal edildiğinde yargı yollarına başvurma hakkı vardır.

Her canlının temiz ve ücretsiz suya ve sağlıklı gıdaya erişim hakkı vardır. Devlet, herkesin temiz suya ve sağlıklı gıdaya erişmesini sağlamak için gerekli önlemleri alır.

Devlet hem yabani hem de evcil hayvan haklarını güvence altına alır. Hayvanlara hiçbir şekilde eziyet edilemez, hayvanlara yönelik eziyet ve fena muamele ceza kanunu kapsamında değerlendirilir.

Sağlıklı bir çevrede ve Doğa'da yaşamak bütün canlıların hakkıdır. Devlet ve vatandaşlar gelecek kuşaklar adına doğal varlıkların emanetçisidir. Doğayı korumak Devletin ve vatandaşların görevidir.

Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlar. Tasarruf, verim ve hizmet kalitesini artırmak için sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler.

Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir.

Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.